

Ә. Сейдамағ*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: assel.seidamat@gmail.com

ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ СТАНДАРТТАЛУЫ: СТЕРЕОТИП, КЛИШЕ, ШТАМП

Аннотация. Мақалада жалпы тіл білімі ғылымында кеңінен қолданылатын лингвистикалық категориялардың бірі стереотип, клише, штамп және стандарт ұғымдарының зерттелуі қарастырылады. Аталмыш ұғымдар сонымен қатар әлемдік лингвистикада когнитивті тіл білімі, этнолингвистика, лингвомәдениеттану және сөзқолданыс мәселелеріне қатысты сөз мәдениеті және стилистика салаларының нысаны ретінде де зерделеніп жүр. Лингвистикалық еңбектерде тілдегі стереотип, клише, штамп ұғымдарына қатысты тұрақты стереотипті ойлау моделі немесе дайын сөйлеу орамдары, тілдік бірліктердің дайын күйінде қайта қолданылуы сынды анықтамалар жиі айтылады. Мұның басты себебі – жалпы коммуникация барысында, қоғамдық тәжірибе, қайталанатын жағдаяттарға қатысты ақпараттың мазмұнын, берілу формасын стандарттап, сөйлеу формасы ретінде бекітіп, ақпарат алмасу үдерісін жеңілдетуге тырысатындығында. Осыған орай берілген ұғымдардың күрделі табиғатын түсіну және тілдегі репрезентациясын айқындау мақсатында әлемдік тіл білімінде қалыптасқан ғалымдардың көзқарастары мен тұжырымдары сипатталып талданады. Мақалада ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, тілдегі стереотип, клише, штамп ұғымдарының өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажырату және тілдік бірліктердің стандартталуына қатысын анықтауға талпыныс жасалады. Сонымен қатар тілдегі стереотип, клише және штамп құбылысының сөзқолданыс үдерісіне жағымды немесе жағымсыз әсерін анықтау мақсатында тілдің функционалды стильдерінде қолданылу ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Тірек сөздер: стереотип, клише, штамп, функционалды стильдер, стандарттылық, тілдік бірліктердің стандартталуы.

А. Сейдамағ*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

СТАНДАРТИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ: СТЕРЕОТИП, КЛИШЕ, ШТАМП

Аннотация: Статья посвящена изучению понятий стереотип, клише, штамп и стандарт в лингвистических исследованиях. В мировой лингвистике данные термины употребляются касательно проблем культуры речи и стилистики, затрагивающих вопросы когнитивного языкознания, этнолингвистики, лингвокультурологии и словоупотребления. В лингвистических исследованиях часто используются такие определения, как модель устойчивого стереотипного мышления или готовые речевые обороты, повторное использование языковых единиц в готовом виде применительно к понятиям стереотипа, клише, штампа в языке. Основная причина этого заключается в том, что в ходе коммуникации общественный опыт пытается упростить процесс обмена информацией, стандартизируя форму содержания, передачи информации, закрепляя ее как речевую форму. В связи с этим описываются и анализируются взгляды и выводы ученых в мировом языкознании с целью определения сложной природы данных понятий и репрезентации в языке. На их основе делается попытка разграничить взаимные сходства и различия понятий стереотипа, клише, штампа в языке. Также анализируется особенность их употребления в функциональных стилях речи с целью выявления положительного или отрицательного влияния явлений стереотипа, клише и штампа на речевой процесс.

Ключевые слова: стереотип, клише, штамп, функциональные стили, стандартизация, стандартизация языковых единиц.

A. Seidamat*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

STANDARDIZATION OF LANGUAGE UNITS: STEREOTYPE, CLICHE, STAMP

Abstract: The paper is dedicated to the study of the concepts of stereotypes, cliches, stamps, and standards widely used in linguistic science. In world linguistics, these terms are used concerning the problems of word culture and stylistics, affecting the issues of cognitive linguistics, ethnolinguistics, linguoculturology and word usage. In linguistic research, definitions such as a model of stable stereotypical thinking or ready-made speech turns, the reuse of language units in a ready-made form in relation to the concepts of a stereotype, cliché, and stamp in the language are often used. The main reason for this is that in the course of communication, public experience tries to simplify the process of information exchange, standardizing the form of content, transmitting information, and fixing it as a speech form. In this regard, the views and conclusions of some scholars in world linguistics are described and analyzed to determine the complex nature of these concepts and their representation in language. Based on them, an attempt is made to differentiate the mutual similarities and differences between the concepts of stereotype, cliché, and stamp in the language. The features of their use in functional speech styles are also analyzed to identify the positive or negative impact of the phenomena of stereotypes, cliché, and stamps on the speech process.

Keywords: stereotype, cliché, stamp, functional styles, standardization, standardization of language units.

Кіріспе

Әлемдік тіл білімі ғылымында кеңінен қолданылатын лингвистикалық категориялардың қатарында стереотип, клише, штамп, стандарт ұғымдары аталады. Және аталған ұғымдарға қатысты зерттеулер де мол. Аталмыш мәселеге қатысты бірін-бірі толықтыратын, өзара ұқсас, сондай-ақ бір-бірінен айырмаланатын пікірлер де кездеседі. Өйткені стереотип, клише, штамп ұғымдары тілдің қолданысына тікелей байланысты өзара мағыналас ұғымдар ретінде әдеби норма, функционалдық стиль, сөз стилистикасы салаларындағы зерттеулердің тікелей нысанасы ретінде талданады. Зерттеушілер осы салаларда стереотип, клише, штамп, стандарт құбылыстарын айналып өте алмайды. Осыған орай ауызша және жазба коммуникацияда тілдік бірліктердің тұрақты, дайын формула түріндегі қолданысы ретінде анықталатын терминдердің өзара байланысын, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау және қазіргі сөз қолданыстағы репрезентациясы тұрғысынан талдау мәселелері өзекті болып табылады.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысында берілген ұғымдардың өзара байланысын, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін әлемдік тіл білімінде жарық көрген ғылыми еңбектер дереккөз ретінде пайдаланылды. Соның ішінде аталмыш ұғымдардың толық сипаттамасын беру мақсатында когнитивті тіл білімі, лингвомәдениеттану және этнолингвистика салаларындағы зерттеу жұмыстарына шолу жасалды. Стереотип, клише, штамп терминдеріне қатысты ғылыми пікірлерді зерделеу және қорыту, жүйелеу және лексикалық түсіндірмелі әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу

Жалпы адам санасында стереотиптің қалыптасуы тек лингвистика ғылымының аясында ғана емес, стереотипті ойлау, стереотипті таным, стереотипті қабылдау сынды күрделі ұғымдардың бірлігінде философия, психология, физиология және әлеуметтану ғылымдарының нысаны ретінде зерделеніп келеді. Стереотип құбылысының адам психологиясына және физиологиясына қатысты анықтамасы: «Стереотип – тұрақты өзгеріссіз қайталанатын шаблон, бейсаналы деңгейде қайталанатын тұрақты, өзгеріссіз іс-әрекет. Стереотиптің басты даралаушы қасиеті – жоғары тұрақтылық» (Головин, 1998: 478) деп көрсетілген. Сонымен қатар стереотип құбылысының күрделілігі адам санасының ойлау процесімен тығыз байланысты болып, қоршаған орта және қоғаммен қарым-қатынасын айқындайтын білім қорын қалыптастыруында. Осы орайда стереотип ұғымының мәнін қоғаммен байланысты аспектіде әлеуметтану және әлеуметтік психология ғылымында

берілген анықтамасы толықтай сипаттайды: «Әлеуметтік стереотип – әлеуметтік құбылыс немесе объект туралы адам санасындағы схемалы, стандартты түсінік. Әдетте эмоционалды боялған және жоғары тұрақтылыққа ие болып келеді...» (Прохоров, 1993: 1274).

Берілген анықтама стереотиптің әлеуметтік және танымдық маңызды қырларын ажыратады. Адамзат тарихында жиі қайталанатын жағдаяттарға жауап ретінде қоғам санасында тұрақты, дайын бейнелер және сол бейнелердің негізінде қалыпты ойлау моделі қалыптасқандығын айқындайды. Нәтижесінде адам санасында орныққан, нақты ұғымдық образ қалыптасады. Санада қалыптасқан тұрақты образ өз кезегінде адамның коммуникациялық қажеттілігіне сәйкес тіл арқылы жарыққа шығады. Тіл мен ойлау процесінің тығыз байланыстылығын ескеріп, стереотиптердің тілдік құралдар арқылы вербалдануы аталмыш құбылысты лингвистика ғылымының нысанына айналдырады.

Стереотиптің тіл білімі ғылымының аясында зерделенуіне септігін тигізген тұжырым американдық публицист У. Липманның еңбегінен басталады. 1922 жылы жарияланған Уолтер Липманның «Қоғамдық пікір» еңбегі стереотип концепциясын адам әлемінің субъективті бейнесінің тұрақтылығын сақтауға және өзіне дейінгі қоғам тәжірибесін ұтымды пайдалана отырып, ақпаратты қабылдау және саралау, өңдеу үдерісін жеңілдетуге көмектесетін адам санасындағы жүйелі, схемалы әлем бейнесі (Липман, 2004: 100) ретінде сипаттады. Сондай-ақ автор стереотиптер адамның ойлау процесіне жұмсайтын күш-қуатын үнемдейтіндігіне баса тоқталды. Аталмыш тұжырым стереотип құбылысының зерттелуін адамның танымдық, когнитивті ойлау моделі және қоғамның коммуникациялық әлеуетіне байланысты жүргізілуіне ықпал етті. Тілші ғалымдар санадағы стереотиптіліктің қалыптасуы мен тілдегі репрезентациясына сүйеніп, стереотиптерді тілдік (сөйлеу) және менталды (ойлау) стереотиптерге ажыратты. Э. Гюлих тілдік стереотипке (Sprachstereotype) – дайын, тұрақты тілдік формуланы, мысалы, «Guten Appetit!» (Асыңыз дәмді болсын!), ал менталды (ойлау) стереотиптеріне (Denk-Stereotype) – тұрақты дайын ойлау схемалары, атап айтқанда, жұмыс істейтін әйелдерге қатысты қалыптасқан стереотиптерді т.б. жатқызды (Вилинбаха, 2015: 9). Стереотиптерді топтастырудағы аталмыш бөлініс француз зерттеушісі Ш. Шапирдің еңбектерінде де сақталды. Зерттеуші менталды стереотиптердің көрінісі ретінде жекелеген ұлттарды даралайтын ұлттық қасиеттерге байланысты қалыптасқан ойлау стереотиптерін, ал тілдік стереотиптердің қатарын сөз қолданыста дайын формула сипатында қайталанатын идиома, дәйексөз және экспрессивті стереотипті оралымдар мен сыпайы сөйлеу формулаларымен толықтырды.

Менталды (ойлау) стереотиптері адам санасындағы қарапайым әлем бейнесінің көрінісі ретінде батыс және орыс тіл біліміндегі когнитивті және этнолингвистика ғылымдарының аясында, У. Хвастхоф, Е. Бартминский және В. А. Маслова сынды т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қоғаммен, ұлтпен және ұлт мәдениетімен сабақтастырыла зерттелді. Бұған стереотиптің ассоциативті табиғаты, яғни оның белгілі бір этномәдениет өкілінің тілдік ойлау кешенін қалыптастыратын әлеуметтік мәдени бірліктерді құрауы және сол этномәдени ортада жергілікті нормативті ассоциациялар жиынтығы ретінде сөйлеу қарым-қатынасында қолданылуы әсер етті (Прохоров, 1997: 34). Әлеуметтік стереотип ұғымына кеңірек тоқталған У. Хвастхоф, оны белгілі бір мәдениеттің шеңберіндегі әлем туралы білімді көрсететін танымдық құрылым ретінде анықтап, оларды белгілі бір тілдік форма арқылы ғана емес, сонымен бірге имплицитті жолмен берілетіндігін атап өтті (Quasthoff, 1989: 192). Поляк зерттеушісі Ежи Бартминский стереотиптерді объектіге қатысты және оның мәдени тілдік бейнесін жасайтын белгілер жиынтығы (Бартминский, 2005: 364) ретінде анықтады. Сондай-ақ автор ұжымдық ойлау стереотиптерінің тілдегі көрінісін, статистикалық тұрғыдан зерттеуге болатын әртүрлі мәліметтердегі белгілі бір затқа немесе құбылысқа тән сипаттамалардың қайталануынан, сондай-ақ осы сипаттамалардың тілде тұрақты қалып алуын, тіліміздегі метафоралар, тұрақты тіркестер және мақал-мәтелдерді мағыналық талдау барысында көрінетіндігіне тоқталады. В.А. Маслованың лингвомәдениеттанымдық зерттеуінде: «Стереотип – это такое явление языка и речи, такой стабилизирующий фактор, который

позволяет, с одной стороны, хранить и трансформировать некоторые доминантные составляющие данной культуры, а с другой – проявить себя среди «своих» и одновременно опознать «своего» (Маслова, 2001: 110).

Отандық тіл білімінде стереотипті ұлттық мәдениетке қатысты талдау, халықтың тілдік санасында пайда болып, тіл арқылы жарыққа шығатын білім құрылымдары ретінде анықтаумен сипатталды. Зерттеуші Ә. Әлметова стереотипті эмоционалды бояуға қаныққан, тұрақтылығымен ерекшеленетін белгілі бір әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар ретінде танып, тілде лингвомәдениеттанулық концепт ретінде өмір сүретіндігіне тоқталады. Зерттеушінің пікірі бойынша: «лингвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен, екшелген, сол қоғам өкілдерінің айрықша тәжірибесі» (Әлметова, 2017: 3).

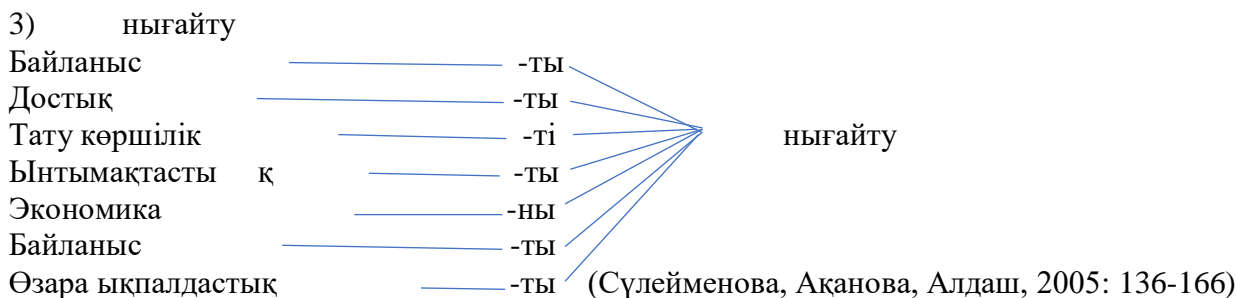
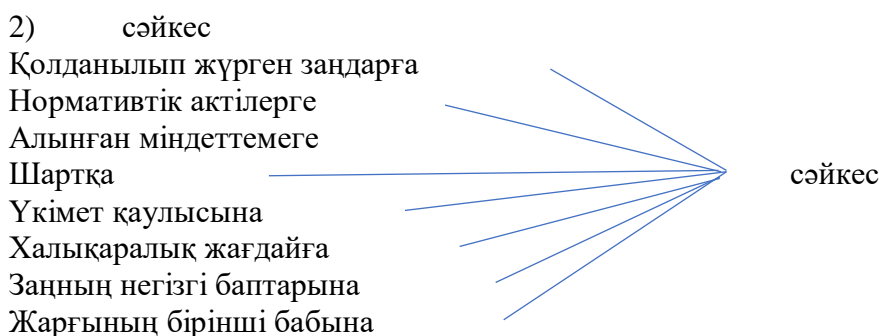
Нәтижелер және талқылау

Жоғарыда берілген жалпы тіл білімі ғылымында стереотип ұғымының анықталуына, сондай-ақ терминдік қолданысына қатысты пікірлерді саралай келе, аталмыш ұғымның лингвистикалық және психологиялық қыры айқындалады. Берілген анықтамалардың негізінде стереотипті айқындаушы басты белгілер ретінде: қалыптасқан бейне/стандартты образ, дайын бейне, тұрақты бейне, қалыптасқан немесе дайын ойлау жүйесі, когнитивті ойлау моделі сынды сипаттамалар жиі қолданылады. Олай болса, стереотип терминінің қолданысы тіл білімі ғылымында көбіне санадағы үдерістерге қатысты және когниция, концепт ұғымдарымен бірлікте жұмсалатынын байқаймыз.

Алдымен осы тұжырымдарға қатысты дайын бейне/ тұрақты бейне түрінде негізінен көркем жанрда образ жасайтын, ең бастысы – халықтың когнитивті санасында орныққан, «өзгертуге» болмайтын тұрақты тіркестерді көрсетелік.

Мысалы, *айдынды шалқар көл* (тазалық, кеңістік, мөлдірлік мағынасында); *айшылық алыс жер* (өте алыс, шалғай жер); *ат/тай шаптырым жер* (жақын қашықтық); *алалы жылқы ақтылы қой* (байлық, молдық); *ақ пен қызыл арасында* (күндіз бен кешкі мезгіл арасындағы уақыт) деген тұрақты тіркестер қазақ халқының ұғымында кеңістік, мезгіл, шаруашылыққа байланысты қалыптасқан тілдік бірліктер екендігі белгілі. Сонымен қатар *аузымен құс тістеген, бармақ батыру, бауырынан жарау, бетіне қан жүгіру, бет моншағы үзілу, көз жетер жер, көз қиығын салу, көз ұшында, арқа сүйеу, ажары кіру, ажары қашу*, сондай-ақ, *алтын жаға сөгілу* тәрізді фразалық орамдар да санада орныққан когнитивті стереотип болып табылады. Бұлай деуге негіз – көрсетілгендердің семантикасына тірек болып тұрған лексеманы оған мағыналас сөзбен алмастыруға болмайды, мысалы, *саусақ батыру, жанардың ұшында, ернімен құс тістеген, жорға шаптырым жер* сияқты өзгертулер бола алмайды. Өйткені когнитивті санадағы қалыптасқан модел халықтың табиғи ойлау және пайымдау нәтижесінен туындаған. Осындай фактілер когнитивті стереотип ретінде танылады. Когнитивті стереотиптің тағы бір белгісі – тіркестер құрамындағы жекелеген тілдік бірліктер және тұтастай алғанда, тұрақты образды тіркестің өзінің толық мағынасы қазіргі тілді қолданушыға «бейтаныс» болса да, ол санада қалыптасқан модел тұрғысында сақталады. Мысалы, *арқа сүйеу, көз қиығын салу, тал шыбықтай майысқан, тал мүсін, бота көз, ақыл таразысына салу* дегендердегі образға тірек болған сөздердің мағынасы соншалықты айқын, ал *алтын жаға сөгілу, алтыс екі айдалы* тіркестерінің мағынасында көмескілік бары екендігі мәлім.

Стереотиптердің тағы бір тобын тілдік стереотиптер деп атауға болады. Тілдік стереотип ресми іскери тілде, ресми ауызша сөзде, ғылым тілінде кең қолданылады. Тілдік стереотип бір тілдік бірліктің мағынасы арқылы қалыптасатын, ақпаратты шапшаң жеткізуге және қабылдауға бағытталған тіл жүйесінде бар құбылыс болып табылады. Қазақ тіліндегі байланысты, сәйкес сөздері тілдік стереотип түзетін лексемалардың қатарында. Сол сияқты синонимдік қатарлардың ішінде нығайту сөзі де тілдік стереотип түзуге қатысады.

Осы мәселелерге қатысты зерттеулердегі пікірлер стереотиптің қаншалықты күрделі құбылыс екендігін дәлелдейді. Сондықтан ең маңызды көзқарастарға тоқталамыз.

Стереотиптіліктің тілдік санада бейнеленген қоғамдық тәжірибе ретінде айқындалуы, индивидтің қарым-қатынасқа түсу барысында аталмыш стереотиптерді сөйленісте (речь) өндіруімен тұжырымдалады. Зерттеуші С.Е. Никитина стереотип ұғымының көптеген ғылым салаларының тоғысында қарастырылатын мағына кеңдігіне тоқталып, «белгілі бір тақырыпқа қатысты стереотипті ой қорытынды, әр кез сөйленісте (речь) бір формада қайталана отырып, тілдік клишеге айналады» (Никитина, 1995: 81) деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ тілдік стереотиптер тұрақты ұжымдық менталды (ойлау) жүйесінің нәтижесі ретінде коммуникациядағы прагматикалық ерекшеліктеріне байланысты талданады. Бұл тұрасында стереотиптілік ұғымын әлеуметтік психологиядағы анықтамасымен байланыстыра зерттеген Ю. А. Сорокин, сөйлеу әрекетінде стереотип ұғымын мазмұндық қырынан, ал тілдегі берілу формасын клише және штамп түрінде ажыратуды ұсынады (Сорокин, 1978). Олай болса менталды стереотиптер тілдік стереотиптерге ауысуы барысында, адам санасында дайын, тұрақты образдардың тіл арқылы вербалдануы және өз санасында қалыптасқан ұжымдық образды бірнеше мәрте қайталауы, дайын тұрақты формулалы тілдік клишелерді қалыптастырады: стереотип→клише. Ал стереотиптен туындаған тілдік клише өз кезегінде, сөз қолдану барысында мәтінде ақпараттық жүктемесінен айырылып, басқа қолданыспен дисфункцияланса және сөз қолданушы тарапынан жағымсыз әсермен ассоциацияланса штампқа немесе таптаурынға айналады: клише→штамп. Бұл тұжырым лингвистикалық терминдер сөздігінде берілген клише мен штамп терминдерінің анықтамасымен сәйкеседі. Клише (франц. *cliche*) – белгілі бір жағдайларда және стандартты контексте қарым-қатынас

жасау барысында оңай айтылатын дайын сөйлем орамы, сөйлеу стереотипі. Лексикалық мағынасы мен экспрессивтілігі жойылған тілдегі штамп (дайын элемент) құбылысынан айырмашылығы, клише өзінің семантикасын және көптеген жағдайларда экспрессивтілігін сақтайтын құрылымдық бірлікті құрайды (Розенталь, Теленкова, 2001: 168). Ал штамп – лексикалық мағынасы көмескіленген және экспрессивтілігі жойылған тілдегі дайын оралымдар, сөз тіркесі (Розенталь, Теленкова, 2001: 610).

Сонымен, клише мен штамп құбылыстарын стереотиптіліктің әсерінен қалыптасқан вербалды қолданыстар ретінде танып, мәселеге нақты ойысар болсақ, берілген тұжырымдардың ішіндегі салмақтысы, екі ұғымды да біріктіретін белгісі – сөз тіркестерінің сөйленісте (речь) қайталанып, қайырадан бірнеше мәрте қолданысқа түсетіндігі. Бұл құбылыс сөзқолданыста бір жағынан тілдегі заңдылық ретінде тілдік бірліктердің стандартты (үлгілі, нормаға сай) қолданылуымен және ақпарат алмасу үдерісін жеңілдететін дайын формула түріндегі клише тұлғалардың оң бағалануымен сипатталса, екінші жағынан тілде қалып алған дайын формула түріндегі клише тұлғаларды экспрессия тудыру мақсатында шектен тыс, уәжсіз, орынсыз қолдануға байланысты штамп құбылысы (ақпараттық жүктемесінен айырылған сериялық қолданыстар) ретінде теріс бағаланды.

Е. В. Гринкеевич екі ұғымның аражігін нақты ажырату мақсатында келесідей айырымдық белгілеріне нұсқады: «1) клише және штамп тілдегі қызметіне қарай – клише көбіне тілдің ақпараттық қызметіне бекітілген, бірақ олар тілде басқа да (экспрессивті, фатикалық және т. б.) қызметтерді атқара алады. Ал штамп тілдің тек экспрессивті (бағалау, эмоциялар, мәлімдемелердің сыртқы түрін жақсарту) қызметіне арналған құрылымдар болып табылады; 2) мазмұны мен мағыналық ерекшеліктеріне қарай: клише – ұғымды беру мен пікір білдірудің негізгі құралы. Клише тұлғаларды сөйлем ішінде мағынасына нұқсан келмейтіндей басқа бірліктермен алмастыруға болмайды, ал штамп тілдік бірліктері қолданушының оларға жүктейтін үмітін ақтамаса да, мәтінге негізгі атаулардың экспрессивті синонимдері ретінде енгізіледі; 3) әсер ету сипаты бойынша адресатқа – сөз қолданыста клишені қолдану дәлелді, оң әсер етеді. Ал штамп тілдік бірліктері – мағыналық-құрылымдық жағынан ақпараттық жүктемесінен айырылған сериялық қолданыстар түрінде жұмсалыуына байланысты теріс қабылданады (Гринкеевич, 2011: 113).

Тілдегі клише мен штамп құбылысы тіл мамандары тарапынан сөз қолданыстың түрлі аспектілерімен сабақтастырыла зерттелуі және оң немесе теріс бағалануы, кез келген тілге тән, тіл қолданыстағы қалыпты әрі заңды құбылыс екендігін айқындайды. Тілдегі оң бағаланатын дайын күйінде қайта қолданылатын құрылымдар (клише) әдеби тілдің функционалды стильдерінің әрқайсысында көрініс табатын тілдік қолданыстар ретінде әр стильдің өзіне тән стилистикалық-прагматикалық ерекшеліктеріне байланысты талданады. Атап айтқанда, ресми және ғылыми тілдегі клише тұлғалардың қолданылуы стильдік қызметіне сай объективті, аса қажет, стильдік даралаушы белгісімен түсіндіріледі. Ісқағаздар тілінде де дайын күйінде қолданылатын клише тұлғалардың синтаксистік құрылымы сөз тіркесі және сөйлем деңгейінде көрінетіндігі айқындалды: кезекті демалыс, заң қабылданды, алғыс жариялансын, өзгерістер енгізілсін, күн тәртібі, басқа жұмысқа ауысуыма байланысты, қосымша қаржы бөлінді, еңбек тәртібін бұзуына байланысты, Келісімхатқа менің қатысуым кезінде қол қойылды; Менің атымнан өтініш білдіруге сенім білдіремін; Бекітемін; Растаймын; Рұқсат етілсін; Тапсырылсын т.б.

Зерттеуші М. Мәмбетова ресми іскери тілге клишеліктің тән болуын, бірыңғай типтік жағдаяттарды сипаттауда, мәтін құрастыруға кететін уақытты үнемдеуге көмектесетін, ресми ісқағаздар стилінің дәлдікке, түсініктілікке ұмтылуымен негіздейді. Ең бастысы, ресми іскери тілдегі клише тұлғалар ісқағаздар стилінің нормалылығын және стандарттылығын қамтамасыз ететін бірден-бір жүйелілік екендігін білдіреді: «Егер көркем әдебиет тілі қалыпқа сыймайтын арнасынан асып жатқан тіл болса, онда ресми-іскери тіл қалыпқа түскен тіл болуы қажет, сонда ғана ол дамыған, ресми стилі қалыптасқан тіл деп есептелмек» (Мәмбетова, 2011: 67).

Ғылыми тілдегі клише тұлғалар ғылыми стильдің нақтылық, дәлдік, бір мағыналық сынды стильдік-тілдік айырым белгілерінің әсерінен стандартталған жанрларында (диссертация, монография, автореферат т.б.) молынан қолданылады. Мысалы, зерттеу жұмысына қатысты деректерді сипаттауда автор келесідей клише қолданыстарға жүгінеді: автордың пікірі бойынша, ғылыми зерттеу жұмысының жаңалығы/өзектілігі/маңыздылығы, зерттеу жұмысының теориялық/практикалық маңызы, зерттеу нысаны, аспектісі, материалдары және әдіс-тәсілдері т.б. Зерттеуші Н. Ведякова ғылыми стильдің стандартталған жанрларындағы клише қолданыстардың тиімділігін ғылыми мәтіндегі клише тұлғалардың ақпараттық жүктемесіне қатысты айқындауды ұсынады. «Ғылыми мәтіндегі клише тұлғалар композиция элементтерін белгілейді, дәстүрлі түрде берілетін логикалық ой қорытындыны оңай тануға ықпал етеді және сол арқылы ғылыми мәтінді қабылдауды жеңілдетеді, алайда клише тұлғаларды орынсыз, қате қолданған жағдайда мазмұнсыздыққа және дисфункциялыққа ұшыратуы мүмкін» (Ведякова, 2015: 45).

Ал публицистикалық стильдегі клише тұлғалар бұқаралық ақпарат тілінің хабарлама қызметін іске асыратын, бірден-бір ұтымды қолданыстар болып табылады. Бұқаралық ақпарат тіліне алдын ала белгілі, қалыптасқан, дәлме-дәл орныққан механизмді мағынасы бар тіркелеген тұрақты формулалы жиындар тән. Жазба публицистика, әсіресе газет тіліндегі клише қолданыстар тілші мамандар тарапынан ұзақ уақыт бойы шектен тыс және орынсыз қайталанып, негізгі ойға зиян келтіретін штамп қолданыстармен шатастырылып теріс бағаланып келді. Алайда кейінірек газет тілінің кешенді, жан-жақты, терең зерттелуі штамп және клише терминдерінің ара жігі ажырап, соңғысының оң, жағымды бағалануын қалыптастырды. Бұл бірінші кезекте клише тұлғалардың прагматикасында тұрақтылықтың, нормалылықтың, бейтарап боямасының сақталуымен және тілдік бірліктердің стандартталуымен тығыз байланысты түсіндірілді. Тілдік бірліктердің стандартты қолданылуы және сөйлеу құрылымының автоматтануы газет тілінің өздігінен оған ешқандай зиян келтірмейтін орынды қыры болып табылады.

Клише немесе тұрақты сөйлеу формулалары, прагматикалық жағынан коммуникациялық, ақпараттық, тіпті кейде эмотивті қызмет атқара алатындықтан, функционалды стильдердің ішінде шығармашылықты талап ететін көркем әдебиет стилінде және әдеби тіл нормаларын қатаң сақтауды қажет етпейтін аузекі сөйлеу тілінде де әртүрлі дәрежеде кездеседі. Бұл жалпы клише құбылысының адам жадындағы есте сақтау, ақпаратты өңдеу, коммуникацияда қайта қолдану сынды психологиялық үдерістермен тығыз байланысын көрсетеді. Тілдегі клише құбылысы тілдік қатынастың түрлі саласында ойды жеткізудің жеңіл, нақты, жылдам жолы ретінде сипатталады. Мұның басты себебі – адам санасындағы стереотипті білім қорының сөйлесімде тұрақты сөйлеу формалары ретінде ұйымдасуы. Олай болса тілдік клише көбіне тұрақты, белгілі бір жағдаятқа қатысты қайталанып отыратын, сөйлеу әрекетінде ақпарат беру және қабылдау үдерісін жеңілдететін фразалық тіркестер екендігін аңғарамыз. Осы орайда қайта қолданушылық сипаты тән клише тұлғалардың жалпы тілдегі орны мен қызметіне және тілдік бірліктердің стандартты қолданылуына қатысты бір алуан сұрақтар туындайды. Атап айтқанда, клише құбылысының тіл қолданыстағы рөлі мен қызметі қандай? Дайын формула түріндегі қайта қолданушылық тән клише құбылысының тілдік бірліктердің стандартталуына қатысы қандай? Тілдік стандарт пен клише бір ме?

Л. В. Щерба бір типтік жағдаяттардың қайталануы негізінде қалыптасқан дайын тілдік формулалардың тілдегі берілу жолына қатысты былай дейді: «Біздің әдеби тіліміз көбінесе ой-пікірімізді өзі алдын ала дайындаған қалыптарға құю арқылы береді» (Щерба, 1957). Бұл тұрасында В. Виноградовтың заманауи әдеби тілдегі қолданыстарға қатысты пікіріне нұсқайық: «Қазіргі әдеби тіл жүйесінде сөздер бір-бірімен көбіне еркін, кездейсоқ іліккен компонент түрінде емес, дәстүрлі формула түріндегі құрылымдар ретінде жұмсалады. Адамдардың көпшілігі дайын формула, клише арқылы сөйлейді және жазады (Виноградов, 1983: 121). Тілдік нормаға сай сөзқолданыс жүйесімен бекіген дайын оралымдардың коммуникацияда қолданылуының жағымды жақтарына көптеген тілші ғалымдар тоқталған.

Атап айтқанда, Т. М. Дридзе қайталанатын тілдік жағдаяттарда қолданылатын дайын тілдік формулалардың (клише) болуы қалыпты және жалпыға түсінікті ақпарат алмасу үдерісінде қажет әрі маңызды екендігін атап өтеді (Дридзе, 1980).

Тіпті сөйлеу құрылымының автоматтылығы – тілдік сананың қарым-қатынас қажеттілігіне байланысты эволюциялық жолмен қалыптастырған бейсаналық реакциясы екендігімен түсіндіріледі. Дж. Ферс коммуникация барысында берілетін ақпараттың немесе жағдаяттың контекстінде тұтас адамның өмірлік тәжірибесі мен мәдени танымы, тарихы қамтылатындығына тоқталған. Сондай-ақ екі адам арасындағы ақпарат алмасу үдерісі мен берілу формасы, лексикалық мазмұны мен құрылымы жағынан алдын-ала дайындалған рәсімге ұқсайтындығын айрықша атап өтеді (Ферс, 1962: 74-90). Осыған орай дайын тілдік формулалы қолданыстарды (клише) тілдегі стандарттылық мәселесіне қатысты талдауда академик В. Г. Костомаровтың ойлары зерттеуіміздің маңызды қырларымен сабақтасады. Зерттеуші стандарттылық мәселесін жалпы тілге тән жағымды құбылыс ретінде танып, тілдегі дайын күйінде қайта қолданылатын клише тұлғаларды тілдік бірліктердің стандартталуымен байланыстырып, әдеби тілдің нормасына қатысты кеңірек түсінуді ұсынады. Тілдік бірліктердің стандартталуы – тілдің тарихи қолданылуы тәжірибесімен бекіген, тілдік құралдарды жүйелеп, топтап, нормаға сай дұрыс қолданудың нәтижесі. Мұның салдары тіл қолдануда тілдік бірліктердің табиғи сұрыпталуынан туындайтын заңды үдеріспен түсіндіріледі. Олай болса В. Г. Костомаров бойынша: «Тілдегі стандарт – нақты ақпарат беру үшін тілдік бірліктердің интеллектуалды ұйымдасуы, басты даралаушы қасиеті репродуктивтілігі және бір мағыналық сипаты, тілдегі экспрессиялыққа қарсы қойылып, әсіресе бейтарап нормативті боямасының болуымен ерекшеленеді» (Костомаров: 1971: 181). Зерттеуші тілге стандарттылықтың қажеттілігін және маңызын айқындауда келесідей пікір білдіреді: «Стандарттың қажеттілігі, біріншіден, жеке адам өзіндік ойын, пікірін білдіруі үшін коммуникацияда әр кез жаңа, ерекше тілдік құрылымдарды ойлап табуы мүмкін еместігіне байланысты. Бұл ақпарат алмасу үдерісін қиындатып, адамдардың бір-бірімен түсінісуіне кедергі болар еді» (Костомаров: 1971: 181). Ал бұл өз кезегінде қайта қолданушылық сипаты тән дайын оралымдар деген ұғымға саятын клише құбылысының сөзқолданыста баяндаудың стандартты формалары ретінде сипатталуымен түсіндіріледі.

Тілдегі стандарттылықты айқындауда әдеби тілдің функционалдық стильдерінің рөлі маңызды. Әдеби тілдің негізгі шарты нормалылық, сұрыпталған тіл болу қажеттілігі болса, бұл да – стилдердің негізгі ұстанымы. Олай болса, әдеби норма мен тілдік құралдардың стандартты қолданылуы тығыз байланысты. Әдеби норма дегеніміз – тілдік құралдардың стандартты қолданылуы (Алдаш, Сейдамат, 2021: 8).

Тілдің даму жүйесінде клише тұлғалардың қалыптасуы, толығыуы және қалыптануы тілдік бірліктердің стандартталуымен бірлікте жүретін үздіксіз үдеріс. Бұл ең алдымен, тілдің ақпараттық қызметінен шығады. Тілдің ақпараттық қызметі көбіне біртекті, тұрақты, қалыптасқан стандартты тілдік бірліктер арқылы жүзеге асады. Мұның себебі, ақпарат берудің тиімділігі нақтылық, бір мағыналық және шапшаңдықпен өлшенеді. Осы орайда клише қолданыстар, ақпаратты барша бұқараға түсінікті формада, нақты, жылдам жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Тілдегі стереотип, клише және штамп құбылысы – өзара тығыз байланысты, ауызша және жазба коммуникацияда сөзқолданыс барысында орын алатын заңды құбылыс. Берілген ұғымдардың басты ортақ белгісі – тіл бірліктерінің дайын күйінде қайта қолданылуымен және тіл бірліктерінің стандартталуымен сабақтастықта түсіндіріледі. Шынында да, индивидтің сөйлеу және жазу дағдысын меңгеруі тіл қолдану жүйесінің қалып алған заңдылықтарының болуымен, сонымен қатар тек лексикалық деңгейде ғана емес, грамматикалық, синтаксистік-құрылымдық деңгейде тіл бірліктерінің дайын орамдар ретінде қалыптасуымен тығыз байланысты. Осылайша коммуникация барысында, қоғамдық тәжірибе, қайталанатын

жағдаяттарға қатысты ақпараттың мазмұн, берілу формасы стандартталып, сөйлеу формасы ретінде бекітіліп, ақпарат алмасу үдерісі жеңілдетіледі. Бұл үдеріс түрінде байқалады. Дайын орамдар клише түрінде, одан әрі стандартталады. Клишенің шампқа айналатын тұстары да тілге тән. Ал стандартталған тілдік бірлік тілдің кез келген коммуникативті жағдаятта жұмсалым игерілміні, тілдің әлеуеті болып саналады. Осы себепті стандарт – норма ретінде бағаланады. Тілімізде лексикалық бірліктердің стандартты дайын тілдік құрылымдар ретінде ұйымдасуы болмаса, тіл білімінде тіл байлығының көрінісі ретінде тұрақты тіркестердің, метафора, тілдік бейнелі оралымдардың жинақталуы мүмкін болмас еді.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574183 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен іт-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Головин С. Ю. (1998) Словарь практического психолога. – Минск, 1998. – 301 с.
- Прохоров А. М. (1993) Большой энциклопедический словарь. – Москва, 1993. – 1632 с.
- Липман, У. (2004) Общественное мнение. – Москва: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
- Вилинбахова, Е. Л. (2015) Материалы к курсу лекций «Лингвистическое изучение стереотипов»: учебно-методическое пособие. СПб.: СПбГУ, 2015. – 72 с.
- Прохоров Ю. Е. (1997) Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – Москва: ИКАР, 1997. – 226 с.
- Quasthoff U. M. (1989) Social prejudice as a resource of power: towards the functional ambivalence of stereotypes // Language, Power and Ideology- Studies in Political Discourse. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. P. 181-196.
- Бартминьский Е. (2005) Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике : [перевод с польского]. Москва: Индрик, – 2005. – 528 с.
- Маслова В. А. (2001) Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
- Әлметова Ә. С. (2017) Әлемнің тілдік бейнесі және стереотип. // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (168). 2017. – Б. 62-68.
- Сүлейменова Ә., Ақанова Д., Алдаш А. (2005) Ресми-іскери стиль: қазақша-орысша тіркесімдер сөздігі. Официально-деловой язык: казахско-русский словарь сочетаемости. Алматы: «Арман-ПВ», 2005. – 376 б.
- Никитина С. Е. (1995) Стереотипные суждения и речевые клише как культурный барьер. Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии тезисы конференции. Российская академия наук институт славяноведения и Балканистики. – Москва: 1995. – С. 81-83
- Сорокин Ю. А. (1978) Стереотип, штамп, клише: к проблеме определения понятий. Общение: теоретические и прагматические проблемы. – Москва: Наука, 1978. С. 133-138.
- Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. (2001) Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 624 с.
- Гринкевич Е. В. (2011) Речевые штампы и смежные с ними явления. Известия Южного федерального университета. Филологические науки, (4), 2011. – С. 112-118.
- Мәмбетова М. (2011) Ресми-іскери тілдегі клише тұлғалар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 127 б.
- Ведякова Н. А. (2015) Клише и шаблон в тексте стандартизованного жанра. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Russologica, 2015. – Т. 201. – № VIII. – С. 37-49.
- Щерба Л. В. (1957) Современный русский язык. – Москва, Учпедгиз, 1957. – 1130 с.
- Дридзе Т. М. (1980) Язык и социальная психология. – Москва, 1980. – С. 137-144.
- Виноградов В. В. (1983) Современный русский язык. – Москва, 1983. – 121 с.
- Ферс Дж. (1962) Техника семантики. – Москва, 1962. – С. 74-90.
- Костомаров В. Г. (1971) Русский язык на газетный полосе: Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – Москва, 1971. – 267 с.
- Алдаш А., Сейдамат Ә. (2021) Тілдегі стандарттылық және тілдік бірліктердің стандартталуы (проблеманың қойылысы). Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. «Филология ғылымдары» сериясы. №1(75). 2021. – 18-24 б.

References

- Golovin S. Yu. (1998) Slovar` prakticheskogo psixologa. – Minsk, 1998. – 301 s. [Golovin S. Yu. (1998) Dictionary of a practical psychologist. – Minsk, 1998. – 301 p.] (In Russian)
- Proxorov A. M. (1993) Bol`shoj e`nciklopedicheskij slovar` – Moskva, 1993. – 1632 s. [Proxorov A. M. (1993) Large Encyclopedic dictionary. – Moscow, 1993. – 1632 p.] (In Russian)
- Lipman U. (2004) Obshhestvennoe mnenie [Lipman U. (2004) Public opinion. – Moscow: Institut fonda «Obshhestvennoe mnenie», 2004. – 384 p.] (In Russian)
- Vilinbaxova E. L. (2015) Materialy` k kursu lekcij «Lingvisticheskoe izuchenie stereotipov»: uchebno-metodicheskoe posobie SPb.: SPbGU, 2015. – 72 s. [Vilinbaxova E. L. (2015) Materials for the course of lectures "Linguistic study of stereotypes". SPb.: SPbGU, 2015. – 72 p.] (In Russian)
- Proxorov Yu. E. (1997) Nacional`ny`e sociokul`turny`e stereotipy` rechevogo obshheniya i ix rol` v obuchenii russkomu yazy`ku inostrancev – Moskva: IKAR, 1997. – 226 s. [Proxorov Yu. E. (1997) National socio-cultural stereotypes of speech communication and their role in teaching Russian to foreigners] . – Moscow : IKAR, 1997. – 226 p. (In Russian)
- Quasthoff, U. M. Social Prejudice as a Resource of Power: Towards the Functional Ambivalence of Stereotypes. Language, Power and Ideology-Studies in Political Discourse. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1989. – P. 181-196. (In English)
- Bartmin`skij E. (2005) Yazy`kovej obraz mira: ocherki po e`tnolingvistike. Moskva: Indrik, – 2005. – 528 s. [Bartminski E. (2005) The linguistic image of the world: essays on ethnolinguistics. Moscow: Indrik, – 2005. – 528 p.] (In Russian)
- Maslova V. A. (2001) Lingvokul`turologiya: Uchebnoe posobie dlya studentov vy`sshih uchebnyh zavedenij. – Moskva: «Akademiya», 2001. – 208 s. [Maslova V. A. (2001) Linguoculturology: A textbook for students of higher educational institutions. – Moscow: «Akademiya», 2001. – 208 p.] (In Russian)
- Álmetova Á. S. (2017) Álenniń tildik beinesi jáne stereotip. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (168). 2017. – B. 62-68. [Almetova A. S. (2017) Linguistic picture of the world and stereotype. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (168). 2017. – P. 62-68.] (In Kazakh)
- Sylejmenova Je., Akanova D., Aldash A. (2005) Resmi-iskeri stil': kazaksha-oryssha tirkesimder sөzdigi. Oficial'no-delovoj jazyk: kazahsko-russkij slovar' sochetaemosti. Almaty: «Arman-PV», 2005. – 376 b. [Suleimenova E., Akanova D., Aldash A. (2005) official-business style: a dictionary of Kazakh-Russian combinations. Official language: Kazakh-Russian language. Almaty: "Arman-PV", 2005. – 376 P.] (In Kazakh)
- Nikitina S. E. (1995) Stereotipny`e suzheniya i rechevy`e klishe kak kul`turny`j bar`er. Rechevy`e i mental`ny`e stereotipy` v sinxronii i diaxronii tezis`y konferencii. Rossijskaya akademiya nauk institut slavyanovedeniya i Balkanistiki. – Moskva, 1995. – S. 81-83. [Nikitina S. E. (1995) Stereotypical judgments and speech cliches as a cultural barrier. Rechevy`e i mental`ny`e stereotipy` v sinxronii i diaxronii tezis`y konferencii. Rossijskaya akademiya nauk institut slavyanovedeniya i Balkanistiki. – Moscow, 1995. – P. 81-83.] (In Russian)
- Sorokin Yu. A. (1978) Stereotip, shtamp, klishe: k probleme opredeleniya ponyatij. – Moskva: Nauka, 1978. – S. 133-138. [Sorokin Yu. A. (1978) Stereotype, stamp, cliché: on the problem of defining concepts. – Moscow: Nauka, 1978. – P. 133-138.] (In Russian)
- Rozental` D. E., Telenkova M. A. (2001) Slovar`-spravochnik lingvisticheskix terminov. – Moskva: OOO «Izdatel`stvo Astrel'», 2001. – 624 s. [Rozental` D. E., Telenkova M. A. (2001) Dictionary-reference book of linguistic terms. – Moscow: OOO «Izdatel`stvo Astrel'», 2001. – 624 p.] (In Russian)
- Grinkevich E. V. (2011) Rechevy`e shtampy` i smezhny`e s nimi yavleniya. Izvestiya Yuzhnogo federal`nogo universiteta. Filologicheskie nauki, (4), 2011. – S. 112-118. [Grinkevich E. V. (2011) Speech stamps and related phenomena. Izvestiya Yuzhnogo federal`nogo universiteta. Filologicheskie nauki, (4), 2011. – P. 112-118.] (In Russian)
- Mámбетова M. (2011) Resmi-iskeri tildegi klishe tulǵalar. – Almaty: Kazakh Universiteti, 2011. – 127 s. [Mambetova M. (2011) Cliché in official-business language. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 127 p.] (In Kazakh)
- Vedyakova N. A. (2015). Klishe i shablon v tekste standartizovannogo zhanra. Annales Universatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Russologica, 2015. – T. 201. – № VIII. – S. 37-49. [Vedyakova N. A. (2015). Cliches and patterns in the text of a standardized genre. Annales Universatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Russologica, 2015. – T. 201. – № VIII. – P. 37-49.] (In Russian)
- Shherba L. V. (1957) Sovremenny`j russkij yazy`k. – Moskva, Uchpedgiz, 1957. – 1130 s. [Shherba L. V. (1957) Modern Russian language. – Moscow, Uchpedgiz, 1957. – 1130 p.] (In Russian)
- Dridze T. M. (1980) Yazy`k i social`naya psixologiya. – Moskva, 1980. – S. 137-144. [Dridze T. M. (1980) Language and social psychology. – Moscow, 1980. – P. 137-144.] (In Russian)
- Vinogradov V. V. (1983) Sovremenny`j russkij yazy`k. – Moskva, 1983. – 121 s. ([Vinogradov V. V. (1983) Modern Russian language. – Moscow, 1983. – 121 p.] (In Russian)
- Fers Dzh. (1962) Texnika semantiki. – Moskva, 1962. – S. 74-90. [Fers Dzh. (1962) Semantics technique. – Moscow, 1962. – P. 74-90.] (In Russian)

Kostomarov V. G. (1971) Russkij yazyk na gazetnyj polose: Nekotorye osobennosti yazyka sovremennoj gazetnoj publicistiki. – Moskva, 1971. – 267 s. [Kostomarov V. G. (1971) Russian on the newspaper page: Some features of the language of modern newspaper journalism. – Moscow, 1971. – 267 p.] (In Russian)

Aldash A., Sejdamat Ə. (2021) Tildegi standarttylyk zhəne tildik birlikterdiń standarttaluy (problemanıń kojylısy). Abaj atyndagy Qazaq ılttyk pedagogikalık universiteti. «Filologija ғылымдары» serijasy. №1(75). 2021. – 18-24 b. [Aldash A., Seidamat A. (2021) Language standardization and standardization of language units (problem presentation). Abai Kazakh National Pedagogical University. Series "philological Sciences". №1(75). 2021. - pp. 18-24.]